

УДК 130.2

С. С. Возняк – кандидат філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології та менеджменту
соціокультурної діяльності інституту соціальних наук
Волинського національного університету імені Лесі
Українки

Проблема ідеального й матеріального, душі та душевного в контексті категоріального відношення “матерія–форма”

*Роботу виконано на кафедрі культурології
та менеджменту соціокультурної діяльності
інституту соціальних наук ВНУ ім. Лесі Українки*

У контексті діяльнісно-комунікативної концепції культуротворення категорії розуміються універсальними формами буття і мислення, що відображають способи і форми людської діяльності і спілкування (комунікації). В аспекті розгляду поняття ціннісно-сислової реальності як субстанції культурного становлення людини та діалектики категорій “форма і матерія” подається розгортання проблематики ідеального, душі, душевного як екзистенційних і світоглядних визначень культуротворчої діяльності.

Ключові слова: категорія, форма, матерія, зміст, ідеальне, культуротворча діяльність, комунікація, душа, діяльнісно-комунікативний підхід.

Возняк С. С. Проблема ідеального и материального, души и душевного в контексте категориального отношения “материя–форма”. В контексте деятельностно-коммуникативной концепции культуротворчества категории понимают в качестве универсальных форм бытия и мышления, отражающих способы и формы человеческой деятельности и общения. В ракурсе рассмотрения понятия ценностно-смысловой реальности как субстанции культурного становления человека и диалектики категорий “Форма и материя” разворачивается определение понятий идеального, душевного, души как экзистенциальных и мировоззренческих определений культуротворческой деятельности.

Ключевые слова: категория, форма, материя, содержание, идеальное, культуротворческая деятельность, коммуникация, душа, деятельностно-коммуникативный подход.

Voznyak S. S. Problem of Ideal and Material, Soul and Spiritual in the Context Category Relation of “Matter-Form”. In the context of communication-functional conception of culture creation the categories are understood as universal forms of being and mind which represent the methods and forms of human activity and intercourse (communications). The development of problem field of ideal, soul, spiritual as existential and world view determinations of culture creation activity is given in the discourse of consideration of concept of valued-semantic reality as a substance of the cultural becoming of man and dialectics of categories “form and matter”.

Key words: category, form, substance matter, content, ideal, culture creation activity, communication, soul, communication-functional approach.

Постановка наукової проблеми та її значення. В аспекті філософсько-світоглядного підходу до аналізу категоріальних визначень останні розглядаються не лише як форми пізнання, а й як способи і форми орієнтації людини у світі, як форми споглядання і практичної діяльності, як форми культурної взаємодії і спілкування (комунікації). Це, у свою чергу, передбачає виявлення суспільно-практичної, культурно-історичної обумовленості категорій у контексті відношення “людина – світ людини”. Водночас аналіз діяльнісно-світоглядних підстав категоріальних визначень дає змогу обернути їх зміст у план вирішення практичних питань суспільно-культурного буття.*

Саме тому **метою** цієї статті постає дослідження проблематики людської культурної активності, котра насправді є перетворювальною діяльністю. Дотримуючись діяльнісно-комунікативного підходу до культури, ми розглядаємо діяльність як комунікацію людини у межах світу (насамперед – олюдненого світу). Людська доцільна перетворювальна діяльність виступає як культуротворення, створення форм і параметрів людського існування у світі, тому діяльність, на нашу думку, не може бути мислима поза вимірами самої культури як її мети, форми та матеріально-субстанційного інтер'єру.**

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як зазначалось у низці опублікованих нами статей,*** категорії “матерія” і “форма” в Арістотеля і Фоми Аквінського отримали осмислення не лише як регулятиви та позначальники основ дійсності, а

й у контексті розуміння *ідеальності всезагальних форм і душі як форми тіла*. Власне, на цьому питанні й варто сконцентрувати увагу.

При уважному діалектико-матеріалістичному (субстанційному) прочитанні цих ідей, знявши теологічні напластування, можна віднайти доволі цікавий зміст. Виникає можливість актуалізувати розуміння і феномену ідеальності, і категорії форми через діяльність.

Категорія “форма” має значення для розгляду духовних і душевних феноменів. Зокрема, згадаймо достатньо відоме у середньовіччі розуміння душі як *форми людського тіла* (Фома Аквінський) [2, 49–51]. Та й сам дух є притаманним до процесів руху і перевтілення форми. Категоріям “душа”, “дух”, “духовність” не дуже щастило у вітчизняній філософській літературі. Ще до недавнього часу існувало мало не забобонне переконання щодо неможливості їх використання у філософській науковій лексиці. Підставою було нібито те, що ці поняття мають відбиток релігійно-ідеалістичної філософії, що вони неоднозначні, туманні, розмиті і “не піддаються” чіткій та ясній дефініції. Звідси переконання, що більш “сучасні” поняття “психіка”, “свідомість”, “ціннісні орієнтації”, “вища нервова діяльність” тощо можуть витіснити напівмістичне філософське сміття з наукоподібних конструкцій.

Вважаємо такі судження, котрі ще трапляються у сучасній вітчизняній науковій літературі, яскравим виявом постпозитивістських переконань, спробою знівелювати все багатство філософських традицій застосування категоріальної бази, редукувати складну багатоманітність філософської мови до найпростіших складників, що має відбиток нашого ідеологічного минулого.

Реальна суспільна практика достатньо переконливо показала, що “душа” і “дух” – не просто вигадки ідеалістів та прояви “сакралізації свідомості”. Нехтування душевно-духовними вимірами людського буття, і в теорії, і на практиці, у конкретних способах організації суспільного та індивідуального буття призводить до катастрофічного зростання бездушевності та бездуховності як реальних феноменів сучасного деформованого (обезформованого) способу життя. Від цих проблем ніяк не відмахнутися, вони постали у весь зріст, отримали форму не лише гострої кризи, а й безпосередньої деградації, некрозу. Тому повне відновлення у правах понять “дух”, “душа” зі збереженням усього багатства їх осмислення в історії світової філософії постає як неодмінне і злободенне.

М. Бердяєв висловлює таку думку: “Помилковим є ставити знак рівняння між тілом і матерією. Тіло людини постає насамперед формою, а не матерією. Форма тіла не визначається матеріальним складом. Парадоксально можна було б мовити, що тіло є дух. Я люблю форму тіла, але не люблю матерії, котра є тяжкість і необхідність. Форма тіла належить до особистості й успадковує вічність. Матерія ж («плоть і кров») не успадковує вічності. Каріус цікаво стверджує, що душа перебуває не у мозку, а у формі” [1, 197].

Цілком слушно зазначити, що в цьому тексті деякі ідеї є співзвучними томістській традиції. Отже, тіло людини є форма, притаманна духові, така, що стосується до особистості; душа міститься не в мозку, але у формі. Формі чого? Тіло людини як форма є формою чого? Формою матеріального предмета під назвою тіло чи формою людини?

Інакше, у специфічній формі перед нами постає класична психофізична проблема, проблема взаємозв'язку “душі” і “тіла”. Спробуємо її вирішити через категоріальне визначення форми, зрозуміло, адекватно розпредметнене.

У якому просторі існує душа? Ясно, що душа як така є ідеальним утворенням і в такій якості вона не локалізується у просторі субстрату-мозку, хоча він має певний дуже важливий стосунок до її функціонування. Душа справді існує у формі й сама безпосередньо існує як *форма, форма тіла*. Зрозуміло, що в такому випадку форма не є геометричний контур або оптична видимість. Форма тіла як душа є спосіб існування тіла як живого, одушевленого. І цей спосіб полягає не просто в діяльності, доцільності чи цілепокладанні, хоча й істотно пов'язаний із цим процесом.

Спосіб існування одушевленого тіла полягає в особливому русі його тіла серед інших тіл і безпосередньо – серед тих тіл, котрі мають відбиток людської сутності. В цьому, власне, русі тіло рухається за формами і мірками цих тіл, а не згідно з вимогами власного специфічного устрою, не за велінням власної “утробы”. Тому душа як форма (спосіб організації руху одушевленого тіла) проступає початково як здатність тіла трансцендувати власні просторові кордони, межі і як власна форма руху мати форми, мірки, сутності інших тіл – предметів культури. Інакше кажучи, це є здатність тіла здійснювати рух за формами і нормами, схемами та образами культурно-історично виробленої

життєдіяльності, постійно порушуючи кордони власної просторової позапокладеності і субстратно-речовинної заданості.

Отже, душа є формою живого тіла, що полягає в особливому способі руху цього тіла за загальними параметрами людського буття. З іншого боку, “душа існує в тілі”. Це означає, що у плані генези душа постає історичними формами життєдіяльності речей, котрі відклалися у традиції, у досвіді поколінь і стали здатністю, властивістю мого тіла, чимось неподільним з ним. У душі ідеалізовані ці форми, в котрих репрезентується загальнолюдське, родове буття, і безпосередньо вони покладені як неподільна властивість живого тіла.

Інакше, не зовнішнє співвідношення “тіло–душа”, а розуміння душі як *живої тілесної людини*. Жива людина, отже, і є душа. Але людина постає саме у такій якості тому, що у своїй життєдіяльності вона розпредметнює форми людської життєдіяльності, що історично склалися, і покладає їх як форми власного існування.

Якщо саме ці, існуючі у культурі, зафіксовані в культурному обігу, форми життєдіяльності, що утворюють зв'язок часів і поколінь, становлять каркас Духу, то душа, будучи втіленням цього Духу, (втіленням, Perezдійсненням цих форм у плоть, у живе тіло людини), постає певним стражденно-пластичним, таким, що інтимно переживається. Тобто це сама здатність до сприйняття форми – чи то форми, у якій рухається у своїх нескінченних перевтіленнях Дух, чи то форми іншої душі – та переживанні її як власної, іманентної. Ця пластична стражденність душі якраз і схоплюється у категорії “форма”. З цим пов'язаний феномен душевності як оцінна характеристика людини.

У такому розумінні душі, на нашу думку, немає нічого специфічно містичного, але наявне специфічно філософське бачення. Ми відтворили блискучу логіку вирішення психофізичної проблеми Б. Спінозою, спробувавши розглянути цю ситуацію з позиції змісту категорії “ідеальне”.

Категорії “форма” і “зміст” відіграють незамінну методологічну роль під час аналізу такого складного феномену, як ідеальне. Свідомість, як відомо, є відображення дійсності, але при цьому жоден атом речовини не “переселяється” у голову людини. Що ж при цьому “переселяється”? – Форма, саме форма предмета постає змістом свідомості. Ідеальне є не просто відображенням дійсності, а відображенням дійсності у формах діяльності суспільної людини, в актах її свідомості та волі [5, 219–221]. У процесі діяльності відбувається подвоєння предметної форми: залишаючись просторово-геометричною конфігурацією речі, вона “відшаровується” як форма діяльності з цією річчю, з форми буття переходить у форму руху. Однак і на цьому процес не завершується. Відбувається вторинне подвоєння форми: форма діяльності відокремлюється від “тіла” самої діяльності та втілюється у специфічний предмет, з яким можна діяти по-особливому, не маючи справи безпосередньо з реальними предметами.

Форма втілюється, опредметнюється у знакову реальність (мова, креслення, схема, символ тощо). Знакова реальність сама по собі складає цікаву тему дослідження, що виявляється у семіотиці культури та філософії мови. Вона, зрештою, і складає основу ціннісно-сміслової реальності та підґрунтя системи буття духовної культури. Причому матерія знака постає лишень байдужим носієм його значення, котре як форма може безперешкодно змінювати вигляд цієї матерії, залишаючись самою собою [7, 270–273].

Чи є тут форма ідеальності зовнішньо-формальною формою внаслідок її байдужості до матеріального носія? Навряд, оскільки, так чи інакше, предметна форма, ідеалізована у складі людської діяльності – спочатку предметно чуттєвої, а потім діяльності в ідеальному плані та з ідеальним планом, – постає змістовною, істотною формою.

У межах нашої статті недоречно заглиблюватися у подробиці теоретичного аналізу природи ідеального; це – найскладніша специфічно філософська проблема і потребує окремого дослідження, тим більше, що розглядається вона щоразу відповідно з тим чи інакшим філософським напрямом чи уподобанням. Але суть усіх бачень ідеального полягає у визнанні його **реальності**: ідеальне є, воно існує, чим би його не уявляли, і воно безпосередньо пов'язане зі *специфікою людської діяльності та комунікації*. Чи воно постає як “матеріальне, пересажене у людську голову та перероблене в ній” (марксизм), чи виявом Абсолютного Духу, котрий відбивається у людському мисленні (об'єктивний ідеалізм), чи проявом Божественного трансцендентного Абсолюту або Благодаті в цьому світі (релігійна філософія) – ідеальне сприймається як реальність, відмінна від матеріальної дійсності, але очевидна для людини, котра виявляється в актах людського існування.

Іноді редукцію категорій “форма–зміст” до “елементів–структури” видають за “нове прочитання” цих досить традиційних категорій, із приводу яких Гегель напустив занадто густого “ідеалістичного туману” і в якого виокремити чітку дефініцію форми і змісту, щоб відповідала усім формально-логічним правилам, важко. Таке “нове прочитання” досить часто в аспекті системно-структурного підходу видають за процес розвитку категоріального устрою думки. Однак вважаємо, що нічого “нового” у такому “прочитанні” немає. Ще сорок років тому Е. Ільєнков заперечував проти відкидання категорії “якість” і спроб розуміння його “по-новому” крізь призму категорій “структура” і “елемент” [6, 224–276].

Для нашої теми важливо відзначити, що під час дослідження феномену ідеального аж ніяк не обійтися без розуміння діалектики категорій “форма” і “зміст”. Ніякі інші новомодні, так звані “загальнонаукові поняття” типу “інформація”, “елемент”, “структура”, не здатні їх замінити, оскільки, крім іншого, у категоріальній парі “форма–зміст” відклався багатовіковий досвід аналізу природи ідеального у філософській думці. Відкинути цей досвід, цю скарбницю розумових пошуків через якусь “несучасність”, віддаленість від практики сучасного чи наукового пізнання, чи соціальної наявності тощо все ж немає жодних підстав. Звичайно, у сучасному філософствуванні не відкидається жодна концепція чи теорія, напрям чи підхід, аби вони були концептуально та логічно виважені та доказові. Так і відомий “інформаційний підхід” до проблеми ідеального, який запропонував і ретельно розробив Д. І. Дубровський, має безперечне право на існування [3], але при цьому вважаємо, що такий аналіз поняття “ідеальне” є лише одним із варіантів, що фіксує деякі об’єктивні характеристики процесу функціонування ідеального. Проте універсалізацію цього, як і будь-якого підходу в цій галузі, ми вважаємо неправомірною.

Однак повернемося до нашого контексту категоріальної пари “форма–матерія”.

Форма ідеальності як представлена, репрезентована форма так чи інакше пов’язана з матерією. Однак цей взаємозв’язок можна розуміти по-різному. Якщо є можливою така ідеальна форма, котра постає як “чиста”, очищена від будь-якої “матеріальності”, сама по собі, як само суцц, – тоді це “чистий ідеалізм”. Але коли заради “врятування” матеріалізму ідеальне намагаються прив’язати до специфічної “матерії”, зрозумілої як речовинний субстрат, коли наполегливо й настійливо шукають цей субстрат, котрий був би корінним носієм ідеального як такого, – то перед нами типовий вульгарний матеріалізм. Проте він останнім часом наполегливо укорінюється у нашу свідомість через низку “посібників” із філософії, що заповнили простір вищої освіти.

Діалектична філософія, яка не стосується “діамату”, представленого у підручниках 80-х років минулого століття, філософія, що розуміє матерію не як субстрат, а як субстанцію, що має підставу в собі самій, прагне вирішувати проблему на іншій підставі [4, 229–269]. Дух дійсно є “обтяжений матерією”, і від цього прокляття йому не позбавитися. Ідеальне як форма завжди так чи інакше виражене, втілене у тій чи іншій “матерії”, але справжня сутність ідеального не в цьому, а в тому, щоби як форма – чи то річ, чи то процес діяльності, комунікації – виражати, репрезентувати інше, щось, що є відмінним від того “тіла”, у якому перебуває в цей момент форма [5, 225].

Ідеальне як форма протистоїть не матерії як субстанції і не “матерії” як субстратові, з яким воно пов’язане, але який залишає, аби стати формою іншого субстрату. Ідеальне в реальності пов’язане з **матеріальним**. Ми вважаємо логічним те розрізнення матерії і матеріального, яке запропонував Е. Г. Классен. На його думку, категорія матерії виражає субстанційну сутність світу. Матерія і матеріальне співвідносяться так, як субстанція і акциденція. Об’єкт зовнішнього світу таким, яким він постає, даний суб’єктові у його відчуттях, не є матерією, у ньому матерія лише представлена. “Матерія приречена на скромність: вона не може з’явитися без своїх обладунків – форми, явища, простору і т. ін. Вона взагалі не може ніде конкретно з’явитися. Матерія у всіх своїх конкретних випадках лише представлена у явищах, формах, властивостях, тобто в матеріальному. Представленість матерії у матеріальному лежить в основі взаємозв’язку інших сторін дійсності: загальне представлене в окремому, сутність – у явищі, зміст – у формі тощо” [8, 68].

Ідеальне як таке своїми необхідними сторонами має покладене, представлене, не речовинне (таке, що чуттєво не сприймається), залежне від свідомості. Ідеальне не взагалі протилежне матеріальному. А протилежне йому кожною зі своїх сторін: “Ідеальне – покладене; матеріальне – субстанціальне; ідеальне – представлене; матеріальне існує наявно; ідеальне – неречовинне (надчуттєве); матеріальне – речовинне, чуттєво сприймається; ідеальне пов’язане зі свідомістю; матеріальне не залежить від свідомості” [8, 103]. Якщо не проводити відмінності матерії і матеріального, то

зникає й відмінність ідеального і свідомості, що й відбувається у давній концепції Д. І. Дубровського, із позиції якої ідеальне може розумітися тільки як “суб’єктивна реальність”.

Отже, інтерпретація ідеального через поняття рухливої, процесуальної форми дає змогу побачити раціональний зміст таких теологічних учень про душу, як вчення Фоми Аквіната та його сучасних послідовників. “Мій скарб (мое достояние – рос. – *С. В.*) – це форма, що становить мою духовну індивідуальність”, – сказав діалектичний матеріаліст К. Маркс [9, 6]. Чи допоможе нам абстрактно-емпіричне розуміння форми як структури, характерне для більшості напрямів сучасної західної філософії, у з’ясуванні таких складних феноменів, як душа, “духовна індивідуальність”, форма матерії, форма руху тощо? Питання, здається, з риторичних.

Висновок. Через актуалізацію світоглядного і соціально-практичного сенсу категоріальної групи “форма–матерія” можливою постає змістовна інтерпретація таких екзистенційних категорій, як “ідеальне”, “душа”, “Дух”, “душевність”, “духовність”. Причому діалектично-матеріалістичне (але не діаматівське!) “прочитання” категорій “форма” і “матерія” дає змогу обминути крайнощі й ірраціонального спіритуалізму, і вульгарно-матеріалістичного редукціонізму у розумінні феномену ідеальності.

Примітки

* Див. про це: Возняк С. С. Специфіка теоретичного аналізу категорій “форма” і “зміст” (у контексті діяльнісно-комунікативного підходу до культуротворення) / С. С. Возняк // *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. – Луцьк : Вежа, 2009. – № 19. – С. 3–9.

** Детальніше див: Возняк С.С. Методологічні засади пізнання культурної реальності (до природи ейдетичного споглядання) / С. С. Возняк // *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. – Луцьк : РВВ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2006. – № 5. – С. 67–71; Возняк С. С. Проблеми формоутворення в духовно-культурній діяльності // *Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки*. – Луцьк : Вежа, 1997. – № 9. – С. 48–52.

*** Про це див.: Возняк С. С. Філософсько-світоглядний аналіз діалектики категорій “матерія” і “форма” у культуротворчій діяльності / С. С. Возняк // *Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки*. – Луцьк : РВВ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – № 2. – С. 85–96; Возняк С. С. Категоріальна пара “матерія–форма” як вираження способу культурної активності людини (крізь бачення Арістотеля) / С. С. Возняк // *Філософські пошуки. Філософія і наука за умов формування інформаційного суспільства*, вип. XXXII. – Л. ; О. : Cogito – Центр Європи, 2010. – С. 55–65.

Література

1. Бердяев Н. А. Самосознание / Н. А. Бердяев // Бердяев Н. А. Собр. сочинений. – Париж : YMKA-PRESS, 1978. – Т.1. – 249 с.
2. Боргош Ю. Фома Аквинский / Боргош Ю. – М. : Мысль, 1975. – 125 с.
3. Дубровский Д. И. Проблема идеального / Дубровский Д. И. – М. : Мысль, 1983. – 228 с.
4. Ильенков Э. В. Диалектика идеального / Э. В. Ильенков // *Философия и культура* / Ильенков Э. В. – М. : Политиздат, 1991. – С. 229–269.
5. Ильенков Э. В. Идеальное / Э. В. Ильенков // *Философская энциклопедия* : в 5-ти т. – М. : Сов. энцикл., 1962. – Т. 2. – С. 219–227.
6. Ильенков Э. В. Об эстетической природе фантазии / Э. В. Ильенков // *Искусство и коммунистический идеал*. – М. : Политиздат, 1984. – С. 224–276.
7. Ильенков Э. В. Соображения по вопросу об отношении мышления и языка / Э. В. Ильенков // *Философия и культура* / Ильенков Э. В. – М. : Политиздат, 1991. – С. 270–275.
8. Классен Э. Г. Идеальное. Концепция Карла Маркса / Классен Э. Г. – Красноярск : Изд-во Красноярск. ун-та, 1984. – 148 с.
9. Маркс К. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1955. – Т. 1. – С. 3–27.

Статтю подано до редколегії
17.11.2009 р.